

УДК 821.161.2.(477)(03)

Л. М. Коврігіна,
аспірант

(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

**ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНА ПРОЗА ЗІНАЇДИ ТУЛУБ
(НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ "В СТЕПУ БЕЗКРАЇМ ЗА УРАЛОМ")**

У статті розглядається досягнення письменниці в жанрі історико-біографічної прози. Поєднуючи достовірні факти та художній вимисел (домисел), Зінаїда Тулуб творить високохудожній твір про перебування Тараса Шевченка на засланні в казахських степах. Авторка статті з'ясовує новаторські риси роману, внесок Зінаїди Тулуб у художню шевченкіану.

Написання історії новітньої української літератури передбачає два аспекти. Перший – введення до літературного процесу тих імен, які були забуті чи заборонені. Другий – нове осмислення спадщини митців, яка інтерпретувалася з ідеологічних заполітизованих позицій. Тому особливої актуальності набула нині потреба сучасного прочитання та ґрунтовного кваліфікованого аналізу художніх творів історичних романістів, які працювали за умов тоталітарної системи.

Ретельного переосмислення, неупередженого аналізу з урахуванням глибоких суперечностей епохи потребує й творчість Зінаїди Павлівни Тулуб – письменниці не першорядної, проте досить помітної в українській літературі 30-х рр. ХХ століття. Адже її художня спадщина в радянські часи тлумачилася виключно з ідеологічних позицій. Тому сучасна історія літератури потребує нового її осмислення, з урахуванням як модерних поглядів на літературний процес, так і новітніх методик дослідження та аналізу тексту.

Роман "В степу безкраїм за Уралом" (1964) в українському літературознавстві майже не досліджувався. Масмо лише відгуки на вихід роману Є. Кирилюка [1], Л. Сеника [2], П. Симоненка [3] та ін., у яких подається загальна характеристика твору. М. Сиротюк у книзі "Зінаїда Тулуб: Літературно-критичний нарис" (1968) аналізує роман із погляду історичної та художньої правди. Тому постає потреба дослідження жанрової специфіки роману "В степу безкраїм за Уралом", який є цінним надбанням художньої шевченкіани, але досі малодослідженим.

Таким чином, **метою нашого статті** є з'ясування жанрових особливостей роману Зінаїди Тулуб "В степу безкраїм за Уралом", новаторства письменниці в жанрі історико-біографічної прози.

У 1962 році Зінаїда Тулуб, після майже двадцятирічного перебування на засланні в казахстанських степах, написала роман "В степу безкраїм за Уралом" – один із найвагоміших у сфері художньої шевченкіани.

Звернення письменниці до образу Кобзаря не випадкове, а спричинене цілою низкою обставин з особистого життя. Із мемуарів Зінаїди Тулуб "Моє життя" дізнаємося, що дід письменниці, О. Тулуб був особисто знайомий з Т. Шевченком, разом з ним входив до Кирило-Мефодіївського товариства. Спогади про діда, занотовані батьком письменниці в спеціальному зошиті, які довгий час зберігалися в родині Тулубів як найдорожча реліквія, загубилися за час перебування письменниці в ув'язненні та на засланні. Але Зінаїда Тулуб вважала конче потрібним висвітлити відомі їй обставини життя О. Тулуба, тому й узялася за мемуари, ретельно нотуючи збережені з дитячих років у пам'яті факти його зустрічі з Кобзарем.

І все ж визначальним для рішення написати роман про Т. Шевченка варто вважати факт перебування авторки на засланні в тих самих місцях, куди століттям раніше потрапив Кобзар. Подібність обставин, що привели письменницю шевченківським шляхом до далеких казахстанських степів, а внаслідок цього – особистісне, майже інтимне співпереживання долі засланого поета, призводять, з одного боку, до прагнення показати велич духу поета, а з іншого – страждання простої людини, вимушеної терпіти фізичні й моральні злигодні солдатчини, а головне – митця, позбавленого можливості реалізації свого творчого потенціалу. Усе це переплітається з власним досвідом Зінаїди Тулуб, яка, потрапивши до сталінських таборів, була на довгі роки позбавлена можливості займатися улюбленою письменницькою працею, про що в передмові до першої редакції роману авторка писала: "...скорботний образ засланого поета і його трагічна доля в країнах Зауралля став мені безмежно дорогим і зрозумілим, тому що і я в той час, – правда, при інших обставинах і по інших причинах, – була такою ж засланницею, як наш Кобзар. Все це породжувало величезну жагу писати" [4: 1].

Отже, думка написати роман про Т. Шевченка в Зінаїди Тулуб виникла ще в період заслання, у 1947 – 48 роках, але, якщо вона зібрала багатющий матеріал про життя і побут казахстанського краю, то про поета не вистачало матеріалу. Знайшла вона "...лише дві-три популярні брошурки, силу старих газет та окремі розділи дисертації Марієтти Шагінян. З таким багажем братися за велике полотно не дозволяла совість. Я шукала далі, мріючи знайти щось нове про Шевченка і його перебування в тих місцях" [5: 1].

І випадок винагородив письменницю. Допмагаючи на виборах до Верховної Ради Радянського Союзу, Зінаїда Тулуб познайомилася на дільниці зі старим казахом, який малим хлопчиком, за його власним свідченням, бачив в Орську "аскера з України, якого звали Тарасом" [5: 1]. Небагато встиг розповісти він письменниці за п'ятнадцять-двадцять хвилин спілкування, яке відбувалося при посередництві перекладача, але дід розповів три важливі факти з життя Т. Шевченка, які зацікавили Зінаїду Тулуб саме тим, що не були досі знайомі. По-перше, це відвідування засланцем казахського аулу і малювання портрета доньки бая Кульджан, який був подарований закоханому в неї молодому казахові-чабану; по-друге, допомога тому ж чабанові в зборі коштів на грошовий внесок, що давав право участі в байзі (кінних змаганнях) шляхом продажу серед дружин офіцерів мисливських трофеїв; по-третє – безпосередня участь у сватанні Кульджан та залучення до нього офіцерів Орської фортеці, без яких обладка з весіллям була б приречена на невдачу.

Ці три факти біографії Т. Шевченка пізніше стали визначальними у творенні однієї з сюжетних ліній роману "В степу безкраїм за Уралом".

Хронологічно твір охоплює невеликий відрізок часу Кобзареві біографії – від 9 червня 1847 року до 23 квітня 1850 року. І як справедливо зауважує М. Сиротюк, "не розпросторюватися в хронології, брати для образного осмислення невеликий відрізок часу, але висвітлювати його якомога ґрунтовніше, отже, домагатися в зображенні історичних подій та постатей не просторової ширини, а філософської глибини, – таким був один із істотніших методологічних принципів Зінаїди Тулуб" [6: 164].

Художня структура роману "В степу безкраїм за Уралом" заснована на принципі причинно-часової послідовності викладу історичних подій в біографії Т. Шевченка. Відповідно до цього твір складається з двох частин, кожна з яких у свою чергу поділяється на розділи. Письменниця не дає заголовків частинам роману, але добирає їх до кожного розділу, надаючи чітко визначені хронотопні ознаки. У першій частині йдеться про перебування поета в Орській фортеці, яке позначене двома взаємовиключними тенденціями: підневільна солдатська муштра, що викликає відчай та зневіру і щире замилювання звичаями, традиціями народу, природою степового краю. Друга частина побудована за хронологією мандрів засланця до пустельних берегів Аралу. У свою чергу, у кожній із них по-різному будується внутрішня композиція. Це обумовлюється постійною зміною руху сюжету, епічних і ліричних потоків та простору й часу, у межах яких відбуваються події й діють персонажі, зокрема Т. Шевченко. У першій частині виникає потреба насичити тяглість безконечних монотонних буднів солдатчини подіями, інтригою, тому значну частину оповіді письменниця відводить розповіді про виявлений нею епізод із життя поета, інколи зовсім ніби забуваючи про свого головного героя, і спрямовуючи свою увагу на розвиток любовної інтриги Жайсака і Кульжан. Оскільки йдеться про життя вимислених героїв, то більша частина романного часу наповнена вимисленими або домисленими подіями. Далі авторка знову повертається безпосередньо до документованої біографії поета. У другій частині роману динаміка розвитку сюжету забезпечується хронотопом мандрів. Важкі переходи безлюдною пустелею, плавання біля невідомих, щойно відкритих берегів, злигодні кочового життя і мореплавства – все це надає безмежні можливості для залучення уваги читача, тому вимислених моментів стає набагато менше, натомість письменниця активно домислює відомі факти з біографії поета, наповнюючи їх яскравими образами, загострюючи інтригу і, головне, намагається не відходити від головної ідейної настанови твору. У зв'язку з цим авторка розвиває дві сюжетні лінії: власне шевченківську (життя Т. Шевченка на засланні, розповідь про експедицію до берегів Аралу) і казахську (історія аулу Джантемир-бая, кохання Жайсака і Кульжан). Спочатку ці дві сюжетні лінії йдуть паралельно одна до одної, пізніше перетинаються, а в другій частині роману казахська лінія поступово зникає, поступаючись шевченківській. Розвиток кожної з них відзначається тонким проникненням письменниці в історію подій, етнографічні подробиці життя і побуту казахів, докладне вивчення географічного, природничого матеріалу для змалювання реальної картини степового простору. Із властивим їй нахилом до максимально повної обсервації фактичного матеріалу, Зінаїда Тулуб вивчає найдрібніші деталі, з'ясовує характерні риси побуту, щоб створити якомога повнішу картину казахського буття.

Перед Зінаїдою Тулуб постало досить складне завдання не просто розповісти про відомі з історичних джерел і вже використані у своїх творах іншими авторами (О. Іваненко, С. Васильченко та ін.) біографічні відомості Кобзаря. Вона намагалася показати людину, яка страждає, але не кориться, її психологічний стан, думки та сподівання. У підходах авторки до творення образу Т. Шевченка чітко окреслюються дві тенденції, що взаємодоповнюють одна одну і дозволяють досягнути ефекту максимальної достовірності з одночасним інтимно-авторським осмисленням долі головного героя. З одного боку письменниця ретельно добирає документальний матеріал для забезпечення історичної достовірності створеного нею образу поета, з іншого – домислює низку епізодів для надання йому художньої цілісності. "Шевченківська" сюжетна лінія має своїм підґрунтям конкретні факти, почерпнуті письменницею зі спогадів братів Лазаревських, книги О. Макшеєва "Подорож

киргизькими степами і Туркестанським краєм", ряду нарисів про життя Т. Шевченка на засланні, щоденникових записів поета тощо. Тут письменниця обмежує свою фантазію, спрямовуючи її силу не стільки на домислювання фабульних моментів, скільки на те, щоб відомі факти обернути в сюжетні події та образи. Авторка строго дотримується хронології, крок за кроком відтворює ті події, які відбувалися з Т. Шевченком на засланні, не пропускаючи з поля зору жодної біографічної подробиці. Зінаїда Тулуб не переказує, не витлумачує факти, а малює їх, малює поволі, вдумливо, домагаючись того, щоб вони активно діяли в композиції, відкривали читачеві якісь риси чи рисочки Шевченкового характеру, образно утверджували правду поетових слів – "караюсь, мучусь, але не каюсь".

Вся "казахська" сюжетна лінія вимислена. Але особливість Зінаїди Тулуб як історичного романіста полягала в тому, що сюжетні колізії та героїв своїх вона творила не з уможливлених абстракцій, а з певних історичних чи життєвих джерел, історичні факти не просто белетризувала, а художньо осмислювала, маючи у своєму арсеналі багату поетичну фантазію. Навіть вимислені персонажі та події твору мають своїм підґрунтям реальні свідчення очевидців (розповідь старого казаха).

Зібравши досить значний фактичний матеріал, письменниця, очевидно, вирішила не обмежуватися розповіддю про невідому сторінку з життя поета, а розширити її до масштабів оповіді про його перебування на засланні в казахських степах. Методично, з властивою радше науковцю, ніж письменнику ретельністю, вона добирає розрізнені факти, детально вивчає біографію Т. Шевченка. Із документальною точністю відбирає історично достовірні відомості про перебування поета на засланні, людей, що його оточували і з якими він листувався. Інколи такий підхід призводить до занадто великої деталізації описів і затягування дії. Факти про перебування поета на засланні в казахських степах письменниця переплітає з широким полотном життя корінних мешканців цих місць – кочівників казахів, описом їх побуту, звичаєвого права, традицій, розбудовуючи таким чином широкий історико-етнографічний контекст і створюючи розмаїту соціально-побутову картину життя Казахстану XIX століття. "Казахська" сюжетна лінія досить об'ємна, але вона не самостійна, а допоміжна, підпорядкована основній – "шевченківській". Вона доповнює, увиразнює й урізноманітнює те середовище, в якому доводилося жити поетові на засланні.

Безіменним державним злочинцем, під вартою долає він дорогу "болотяними низинами Інгерманландії, дрімучі Костромські та Володимирські ліси, міста та посади, села й поля, весняну могутню розкіш Волги в водопіллі, заволзькі чорні землі, моторошно пустельний степ" [7: 23]. Детальний опис цієї подорожі, яку мислено знову переживає поет під час очікування в ордонсгаузі, створює образ безмежного простору, що постав між Т. Шевченком і його минулим життям, як матеріальне свідчення жорстокого імператорського вироку. Доповнює гнітюче враження опис безмежного степу, заплуженої дороги і стан безмежної втоми, що примушує поета заснути на голих дошках ордонсгаузу "глибоким сном без снів". Тут з уст сторожа вперше зриваються слова, які засвідчують новий соціальний статус поета – "солдат": "Ти тільки палити не здумай... У нас за це "зеленою вулицею" ганяють під барабан" [7: 8].

Наступний ранок засвідчує – все відчуте, спостережене не було примарою. Особливо емоційно насаженим виглядає епізод у лазні, коли стараннями полкового циркульника поет набуває нового "хвацького" вигляду. Виглядає це перевтілення дуже символічно. Використовуючи деталь, як головний образотворчий прийом, письменниця підкреслює безправність і болісність становища поета, для якого віднині все, що нагадує про колишнє вільне життя, стає табуованим. І процес гоління набуває символічного значення, стає свідченням того, що він перетворюється на істоту підневільну, позбавлену права особисто розпоряджатися своєю долею. Ця ситуація жахлива для людини, яка так недовго була вільною, а тим більше для митця.

Катастрофічність обставин підкреслює повне непорозуміння, яке чекає на поета з боку солдатського оточення, що увиразнюється в діалозі з перукарем: "На десять років постарів він за ці два місяці: від носа до кутиків губів залягли глибокі скорботні зморшки. Щезли випечені і звичні бачки, а ще не зовсім відрослі вуса незграбно стирчали над спущеними кутиками рота якоюсь шпичастою моржевою щетинкою. Зник і темно-мусанжовий хвилястий чубок на тім'ї, а низько підстрижене під гребінець волосся лежало плоско, непомірно збільшуючи і без того великий опуклий лоб.

– Як єсть бравий кавалер, – повторив циркульник, чекаючи похвали своїй роботі.

– "Це жахливо", – хотів сказати Шевченко, але промовчав і просто дав циркульникові приготовлену асигнацію" [7: 28].

Іронія, якою поет відганяв гіркі думки під час подорожі до Оренбурга у внутрішньому монолозі змінюється відчаєм. Побачене в дзеркалі примушує відсахнутися. Поділитися стражданням ні з ким. Навколо чуже вороже оточення. "Майбутнє стояло перед ним непроглядно темною запоною, а все, що оточувало, здавалося якоюсь клоакою, в якій мусило догоріти його життя" [7: 30].

Зінаїда Тулуб акцентує увагу на безпорадності поета в буденному житті, підсилюючи таким чином страждання Т. Шевченка в середовищі, де він є постаттю маргінальною, а тому вразливою. Мотив страждання художника, позбавленого можливості творити, а внаслідок цього приреченого на смерть, якщо не фізичну, то духовну, оприявлений у творі надзвичайно виразно. Сам Т. Шевченко вважав, що страждання на засланні зробило його кращим, очистило душу. З цього приводу вже після звільнення він писав у листі до Анастасії Толстої: "Воно навчило мене як любити ворогів і ненавидящих нас. А цього не навчить ніяка школа, окрім тяжкої школи іспитів і довгої розмови з самим собою. Я тепер почувую себе як не досконалим, то принаймні бездоганним християнином" [8: 147].

Старанно, вслід за спогадами сучасників, нанизує Зінаїда Тулуб низку епізодів, що показують моральні і фізичні муки поета під час перебування в брудній, смердючій орській казармі серед солдатів штрафного батальйону. Тут варто зауважити, що в підході до творення образу солдатського середовища письменниця вдається до його диференціювання. Міра моральності для окремих його представників виявляється в ставленні до поета. Домислений письменницею образ п'яниці, шахрая і злодія Козловського, відданого до штрафного батальйону за неповагу до батьків, допомагає не лише створити мікропортрет середовища, але й виокремити високу моральну перевагу і водночас підкреслити невідповідність становища поета-засланця зовнішнім обставинам його перебування.

Важка подорож безмежною пустелею в складі експедиції О. Бутакова стає для поета справжнім подарунком долі, оскільки надає поживу для творчої уяви художника, а головне – можливість втілити свої авторські візії в малюнках. Очевидно, Зінаїда Тулуб здобулася на глибину осягнення стану душі Кобзаря на засланні шляхом свого власного досвіду ув'язнення, яке позбавило її, як і свого часу Т. Шевченка, можливості творити, одібрало потенційно найбільш плідні роки її творчого життя. На нашу думку, саме тому вона змогла так глибоко проникнути в психологію поета і розкрити глибину його страждання.

Поряд з розкриттям глибини відчаю митця, позбавленого не лише волі, а й можливості творити, письменниця підкреслює волелюбність і незламність духу Кобзаря. Хвилини відчаю змінюються моментами, коли його воля здатна зламати всі перешкоди.

Життя засланого поета Зінаїда Тулуб показує багатогранно, беручи з історичних джерел не лише позитивні моменти, а й негативні. Не оминає, як більшість письменників, які зображували цей період заслання (О. Іваненко, Б. Вадецький та ін.), зловживання алкогольними напоями, але осмислює зафіксовані у свідченнях сучасників факти по-своєму, наповнюючи їх психологічною вмотивованістю, пояснюючи, чому з Т. Шевченком іноді таке траплялося.

Особливо делікатно і майстерно розв'язує вона неоднозначну ситуацію втручання Кобзаря в стосунки К. Герна та його дружини. За більшістю свідчень, саме Т. Шевченко привів зрадженого чоловіка, щоб той переконався в невірності своєї дружини. Але Зінаїді Тулуб видається, що такий епізод кине пляму на репутацію поета, тому вона наголошує на випадковості викриття і мимовільності участі в ньому поета.

Звичайно, можна зауважити, що письменниця прагне показати дещо ідеалізований портрет митця, що шкодить фактологічній достовірності, слабкому сюжетному освоєнню епістолярної та художньої спадщини поета та ін. Звісно, це вагомі недоліки роману, над якими варто було б попрацювати, адже "одна з головних вимог художньої літератури – вимога психологізму, правдивого відтворення духовного світу героя – особливо поширюється на літературу біографічну, – адже письменник, митець, показаний поза його творчістю, отже, поза смыслом його життя, лишається для читача незрозумілим, не розкритим в усіх проявах його характеру" [9: 52].

Таким чином, не відкидаючи традицій попередників, що виявляються в майстерному поєднанні історично достовірних відомостей із вимислом і домислом, Зінаїда Тулуб створила новий зразок історико-біографічного роману, позначеного посиленням психологізмом, зверненням до внутрішнього світу героя, відтворенням його душевних страждань, вагань і болісних розчарувань, що особливо йде в розріз із головною настановою доби, коли письменник мав акцентувати увагу на суспільному житті історичних осіб, що ставали об'єктом белетристичної обсервації. Письменниця детально занурилася в психологічні переживання засланця, перейнялася його душевними стражданнями, життєвими проблемами, переломила життєвий шлях митця через авторське сприйняття. Авторка не творить канонізований образ, не показує в потрібному руслі постать, а намагається зрозуміти й пояснити наявні життєві факти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Кирилюк Є. "В степу безкраїм за Уралом" Зінаїди Тулуб / Євген Кирилюк // Радянська жінка. – 1964. – № 3 – 16 с.
2. Сенік Л. Чарівність поетичної правди / Любомир Сенік // Жовтень. – 1964. – № 5. – С. 53–55.
3. Симоненко П. Кобзар за Уралом / Петро Симоненко // Вітчизна. – 1964. – № 5. – С. 198–200.
4. Тулуб З. В степу безкраїм за Уралом : [роман] / З. Тулуб // Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Ф. 150. – Од. зб. 51. – 662 с.

5. Тулуб З. Як народився мій роман "В степу безкраїм за Уралом" / Зінаїда Тулуб // Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Ф. 150. – Од. зб. 98. – С. 1–5
6. Сиротюк М. Зінаїда Тулуб : літературно-критичний нарис / Микола Сиротюк. – К., 1968. – 220 с.
7. Тулуб З. В степу безкраїм за Уралом / Зінаїда Тулуб. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1964. – 508 с.
8. Шевченко Т. Листи / Т. Шевченко ; [пер. В. Якубовського] // Повне видання творів Тараса Шевченка / [за ред. П. Зайцева]. – Чікаго, 1960. – Т. X. – 404 с.
9. Сікорський М. Художня шевченкіана між двома ювілеями / М. А. Сікорський // Радянське літературознавство. – 1966. – № 3. – С. 46–56.

Матеріал надійшов до редакції 04.11. 2010 р.

***Ковригина Л. М. Историко-биографическая проза Зинаиды Тулуб
(по материалам романа "В степи бескрайней за Уралом").***

В статье рассматриваются достижения писательницы в жанре историко-биографической прозы. На основании анализа достоверных фактов и художественного вымысла, Зинаида Тулуб создает высокохудожественное произведение про пребывание Тараса Шевченка в ссылке в казахских степях. Автор статьи анализирует новаторские черты романа, вклад Зинаиды Тулуб в художественную шевченкиану.

***Kovrigina L. M. Historically- Biographical Prose by Zinaida Tulub
(on the materials the novel "In the Vast Steppe Beyond the Urals").***

The article envisages the writer's achievements in the genre of historical-biographical prose. On the grounds of reliable facts and artistic fiction comparison, Zinaida Tulub creates highly artistic novel about Taras Shevchenko's deportation in the Cossack's steppe. The author of the article investigates innovative features of the novel and Zinaida Tulub's contribution to the research of Shevchenko's works.